

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г.С. СКОВОРОДИ

ЛАПІНА МАРИНА ДМИТРІВНА

УДК 159.923(043.3)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ
ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у Класичному приватному університеті, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор,
Бочелюк Віталій Йосипович, Класичний приватний університет, професор кафедри практичної психології

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Сергеева Тетяна Вікторівна,
Харківський національний університет будівництва та архітектури, завідувач кафедри іноземних мов

кандидат психологічних наук,
Туркова Дар'я Михайлівна,
Криворізький державний педагогічний університет,
доцент кафедри практичної психології.

Захист відбудеться «2» червня 2018 р. о 12-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.08 Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, буд. 2, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, буд. 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий “27” квітня 2018 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

К.І. Фоменко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Специфіка професійної діяльності, гуманістична місія та ідеологія соціальної роботи висуває підвищені вимоги до особистісних якостей суб'єкта соціальної допомоги. У багатьох ситуаціях соціальної підтримки різних груп населення особистісні характеристики соціального працівника виявляються більш важливими, ніж засвоєні ним знання, уміння та навички. Навчальні плани вищих навчальних закладів, які готують фахівців соціальної роботи, здебільшого ґрунтуються на загальних для всіх спеціальностей положеннях про організацію навчального процесу, що призводить до виникнення суперечностей між сучасними вимогами професійної діяльності до професійних якостей особистості соціальних працівників і реальним рівнем їх сформованості.

Значний внесок у розробку теоретичних засад соціальної роботи як професійної діяльності та окремих аспектів підготовки соціальних працівників зробили вітчизняні та зарубіжні вчені: І.О. Зимня, А.Й. Капська, Ф.Ш. Мухаметзянова, Л.Т. Тюптя, Є.І. Холостова, Ю.М. Швалб. Професійні якості, професійна компетентність соціальних працівників вивчалась у в дослідженнях С.П. Архипової, Н.М. Бамбурак, В.В. Дударьова, І.О. Зимньої, М.М. Конигіної, Н.Б. Шмельової та інших авторів. Проблемі розвитку професійних якостей особистості, становленню особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників присвячені дослідження Н.М. Бамбурак, О.А. Густової, Т.Б. Костєвої, Т.Б. Лупиніс, але проблема формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників в умовах освітнього середовища не втратила своєї актуальності, оскільки даний процес відрізняється складністю, багатоаспектністю, недостатньою розробленістю методичного психолого-педагогічного забезпечення.

Актуальність проблеми, її недостатня розробленість, об'єктивні суспільні потреби у соціальних працівниках, що характеризуються розвинутими професійними якостями особистості, обумовили вибір теми даного дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексної науково-дослідної теми кафедри практичної психології Класичного приватного університету «Соціально-психологічні та педагогічні засади розвитку особистості в сучасному суспільстві». Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Класичного приватного університету (протокол № 8 від 26 квітня 2017 р.).

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – визначити особливості становлення та засоби формування професійних якостей особистості у майбутніх соціальних працівників.

Завдання дослідження:

1) систематизувати наукові підходи та напрямки дослідження професійного становлення особистості майбутніх соціальних працівників;

2) визначити особливості структури і характеристик образу-Я професіонала майбутніх соціальних працівників на різних етапах професійного навчання;

3) виявити динаміку професійних якостей особистості, що представляють компоненти особистісно-професійної компетентності, у майбутніх соціальних працівників упродовж періоду професійного навчання;

4) визначити типологічні характеристики особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників;

5) розробити й апробувати програму психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників у процесі їх професійної підготовки.

Об'єкт дослідження: професійне становлення особистості майбутнього соціального працівника.

Предмет дослідження: психологічні особливості формування професійних якостей особистості фахівців соціальної роботи в процесі професійного навчання.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали положення генетичної психології (Г.С. Костюк, С.Д. Максименко), концептуальні положення компетентнісного (І.О. Зимня, Дж. Равен, Т.В. Сергеева, Т.Б. Хомуленко), особистісно-орієнтованого (І.Д. Бех, Е.Ф. Зеєр) та акмеологічного (О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна) підходів щодо професійної підготовки і розвитку особистості; концептуальні положення щодо становлення професійної самосвідомості і професійної Я-концепції фахівця (А.О. Деркач, С.Т. Джанерьян, Н.Б. Казначеева, Р.В. Каламаж, Є.О. Клімов, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, О.О. Мітіна, О.В. Москаленко, О.Ю. Пряжнікова, Є.І. Холостова, Л.Б. Шнейдер); дослідження професійно важливих якостей, професійного становлення, професійної діяльності соціального працівника (С.П. Архипова, О.А. Густова, В.В. Дударьов, І.О. Зимня, М.М. Конігіна, Г.П. Медведєва, Ф.Ш. Мухаметзянова, Л.Т. Тюптя, Є.І. Холостова); положення про особистісно-професійну компетентність соціальних працівників (О.А. Густова).

Методи дослідження. Для розв'язання дослідницької проблеми був застосований комплекс методів. Вибір яких зумовлено предметом, метою та завданнями дослідження. До комплексу увійшли такі методи: теоретичні – аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення теоретико-методологічних засад досліджуваної проблеми; емпіричні – психолого-педагогічний експеримент у формі констатувального (визначення особливостей розвитку професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників у звичайних умовах навчання), формувального (реалізація розробленої психолого-педагогічної програми формування професійно важливих якостей особистості соціального працівника) і контрольного (визначення ефективності застосованої програми) дослідження; математико-статистичної обробки даних (критерії порівняння вибірок, кореляційний, факторний, кластерний аналіз).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в роботі:

– *вперше* визначено, що в умовах традиційного професійного навчання в актуальному образі-Я професіонала соціальної роботи майбутніх соціальних працівників поступово збільшується вираженість професійних якостей особистості, які обумовлюють прямолінійно-агресивний, недовірливо-скептичний, залежно-слухняний типи міжособистісної взаємодії, і зменшується вираженість професійних якостей особистості, притаманних покірно-сором'язливому, співпрацюючо-конвенційному та відповідально-великодушному типам міжособистісної взаємодії;

– *розширено уявлення* про особистісно-професійну компетентність майбутніх соціальних працівників шляхом визначення оптимального і проблемних варіантів її становлення;

– *розширено уявлення* про становлення професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників шляхом виявлення динаміки в показниках толерантності та непродуктивних форм рефлексії (квазірефлексії й інтроспекції) в період професійного навчання;

– *розширено уявлення* про образ-Я професіонала соціальної роботи майбутніх соціальних працівників шляхом визначення його факторної структури на різних етапах професійного навчання;

– *дістали подальшого розвитку* засоби дослідження становлення професійних якостей особистості майбутніх спеціалістів шляхом співвідношення їх актуального образу-Я професіонала з ідеальним узагальненим образом професіонала досвідчених працівників того ж фаху;

– *дістали подальшого розвитку* можливості психологічного супроводу професійної підготовки майбутніх соціальних працівників шляхом створення програми психолого-педагогічного супроводу формування у них професійних якостей особистості.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що запропонований в роботі діагностичний комплекс, розроблена і апробована програма психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників можуть бути застосовані в практиці психологічної служби і в навчальному процесі ВНЗ. Результати дослідження можуть бути використані при викладанні дисциплін «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія вищої школи», «Психологія особистості», «Психологія праці» в ході професійної підготовки та підвищення професійного рівня практичних психологів.

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в процес професійної підготовки соціальних працівників ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет» (довідка про впровадження № 76/10- 511 від 29.12.2016 р.), Херсонського державного університету (довідка про впровадження № 07-26/2263 від 24.11.2017 р.), ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (акт впровадження № 68-17 900/1 від 21.11.2017 р.), Тернопільського національного економічного університету (довідка про впровадження № 126-32 2489 від 05.12.2017 р.); Запорізького національного технічного університету (довідка про впровадження № 39-76/3716 від

01.12.2017 р.); Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (акт впровадження № 01-28/2133 від 07.12.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. У статті, написаній у співавторстві з В.В. Харабетом, доробок здобувача складають аналіз і узагальнення теоретичних положень щодо вдосконалення професіоналізму сучасного фахівця соціальної роботи. Розробки та ідеї, що належать співавтору, у дисертації не використовуються.

Апробація результатів дослідження здійснювалася в доповідях і повідомленнях на Міжнародних науково-технічних конференціях ПДТУ «Университетская наука – 2014, 2015, 2016» (Маріуполь, 2014-2016 рр.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Философско-психологические Челпановские чтения» (Маріуполь, 2014 р.); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Эффективность реализации государственной молодежной политики: опыт регионов и перспективы развития» (Чита, 2014 р.); Шостому всеукраїнському науковому семінарі «Методологічні проблеми психології особистості» (Івано-Франківськ, 2015); X-XII Міжнародних науково-практичних конференціях «Университетская наука – 2014-2016. Социальная работа. Социология» (Маріуполь, 2014-2016 рр.); XVI Всеросійській науково-методичній конференції (з міжнародною участю) «Образовательное пространство в контексте социокультурной среды» (Барнаул, 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національна поліція Донеччини: проблеми становлення та стратегія розвитку – 2016» (Маріуполь, 2016); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна психологічна наука: перспективи та розвиток» (Запоріжжя, 2017); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науково-методологічні та соціальні аспекти психології» (Запоріжжя, 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (Львів, 2017 р.).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 22 науковій публікації, серед яких 21 одноосібна, 6 статей у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 статті у наукових виданнях з психології, включених до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 182 найменування. Загальний обсяг дисертації становить 190 сторінок. Основний зміст викладено на 160 сторінках. Робота містить 17 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, розкрито теоретико-методологічні основи і методи дослідження, висвітлено наукову новизну, практичне значення дослідження, наведені дані щодо впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі** «Теоретичні засади дослідження процесу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників» проаналізовано й узагальнено основні підходи до розробки проблеми професійного становлення особистості фахівців соціальної роботи,

систематизовано професійні якості особистості соціального працівника, розкрито зміст та психологічну структуру особистісно-професійної компетентності соціального працівника.

На підставі аналізу й узагальнення наукових позицій, викладених у працях В. Заботкіної, В.П. Ісаєва, Є.О. Клімова, Д. Кокса, М.П. Лукашевича, І.І. Миговича, Є.О. Соколкової, С.М. Сорокоумової, Д.М. Туркової, Є.І. Холостової, Н.Б. Шмельової й інших, визначено, що соціальна робота як вид професійної діяльності належить до групи гуманітарних, соціономічних професій, головною особливістю яких є те, що людина, або спільнота, виступають об'єктом і суб'єктом діяльності. Особливістю соціальної роботи як професії виступає необхідність виконання різноманітних функцій на різних рівнях реалізації соціальної політики держави. Зважаючи на специфіку соціальної роботи, професійна підготовка соціальних працівників передбачає змістовий, діяльнісний, функціональний, технологічний, організаційно-управлінський, нормативно-правовий, професійно-особистісний і моніторингово-корекційний компоненти. Важливість професійно-особистісного компоненту зумовлена тим, що суб'єктам соціальної й соціально-педагогічної діяльності мають бути властиві професійно важливі якості, які детермінують здатність особистості до професійної діяльності, ефективність та успішність її освоєння, а в подальшому можливість ефективного виконання завдань та функцій майбутньої професії.

Огляд літературних джерел дав змогу пересвідчитися у відсутності єдності науковців щодо змісту професійно важливих якостей особистості соціального працівника. Зокрема авторами визначаються окремі компоненти структури професійно важливих якостей, як то: схильності та інтереси, психофізіологічні, інтелектуальні, емоційно-вольові, морально-ділові якості (Л.Т. Тюття, І.Б. Іванова); гуманістична спрямованість особистості, відповідальність, емпатичність, вміння координувати соціальні зв'язки і стосунки, свої власні дії на основі навичок спостереження, відбору та аналізу соціально значущої інформації, комунікативні навички і вміння, культура спілкування (І.Д. Зверєва, Г.М. Лактіонова); професійно важливі якості, що є проявом загального гуманістичного ставлення до людей, стійкої системи уявлень про себе і ставлення до себе, ставлення до професійної справи (О.Г. Карпенко); психофізіологічні характеристики особистості, що містять вимоги до психічних процесів, психічних станів, емоційних і вольових характеристик, якості що характеризують соціального працівника як особистість (самоконтроль, самокритичність, саморегуляція, самооцінка своїх вчинків, стресостійкість, самонавіювання), якості, від яких залежить ефект особистої привабливості (комунікативність, емпатичність, красномовність, психолого-педагогічна грамотність), система професійних цінностей (Є.І. Холостова); інтелектуальні, моральні, комунікативні, вольові та організаторські якості (Н.Б. Шмельова); духовно-моральні якості (Г.П. Медведєва).

У центрі багатьох психологічних досліджень професійного становлення працівника перебуває вивчення професійної самосвідомості як

фундаментальної умови професійного розвитку й самовизначення особистості (С.Т. Джанерьян, Р.В. Каламаж, Є.О. Клімов, А.К. Маркова, О.Ю. Пряжникова, Є.І. Холостова, Л.Б. Шнейдер та ін.). Продуктом професійної самосвідомості виступає професійна Я-концепція особистості, в структурі якої більшість дослідників виділяють когнітивний, емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти (С.С. Григорович, Р.В. Каламаж, П.В. Макаренко, О.О. Мітіна та ін.). У межах поведінкового деякі автори виділяють операційний та мотиваційний компоненти (А.О. Деркач, О.В. Москаленко). Виходячи з уявлень щодо відображення та інтеграції у професійній Я-концепції професійно важливих якостей особистості (С.Т. Джанерьян, Р.В. Каламаж), останні можуть бути систематизовані та досліджені у відповідності до структурних компонентів його професійної Я-концепції.

Аналіз наукових джерел дає підстави для позначення ще одного напрямку дослідження становлення професійних якостей особистості майбутнього фахівця в руслі проблеми розвитку його професійної самосвідомості. Він пов'язаний із вивченням розвитку адекватного образу професії і себе в професії, що відбувається в період професійного навчання. Рушійні сили розвитку, які багато в чому визначають самовдосконалення майбутніх фахівців, пов'язані із неузгодженістю реального образу себе як професіонала студентів та їхнього ідеального образу професіонала (К.О. Бутузова, Н.Б. Казначеева, А.К. Маркова, С.В. Москаленко, О.Ю. Пряжникова, Л.Б. Шнейдер та ін.), із формуванням типажів-стереотипів як схематизованих уявлень щодо типу особистості, характерного для певної професії (В.Ф. Петренко). Разом із тим, уявлення щодо сукупності професійних якостей виробляється професійною спільнотою в процесі професійної діяльності, а носіями даних якостей в найбільш повному обсязі виступають досвідчені професіонали. Отже доцільним є вивчення співвіднесення образів професіонала майбутніх фахівців і образів професіонала фахівців із значним практичним досвідом.

Генетичний аспект професійного становлення особистості соціального працівника утворює процес його професіоналізації. У процесі професіоналізації відбувається перебудова особистості відповідно до вимог конкретної професійної діяльності (В.О. Бодров, А.О. Деркач, А.К. Маркова). Головним критерієм рівня професіоналізму виступає професійна компетентність, однією з сутнісних ознак якої є становлення і розвиток професійно важливих якостей особистості фахівця (Т.Г. Браже, Р.Х. Гільмеєва, Н.І. Запрудський, Е.Ф. Зеєр, І.О. Зимня, А.О. Деркач, В.В. Камаєва, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна та ін.). У дослідженнях сучасних авторів у структурі професійної компетентності професійно важливі якості включаються до складу особистісно-професійного її компоненту (А.Д. Абашина, Т.В. Бондарева, А.Л. Бусигіна, О.А. Густова, К.О. Морнов та ін.). На думку О.А. Густової, особистісно-професійна компетентність майбутніх соціальних працівників інтегрує в собі такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, операціональний, рефлексивний. Зміст кожного компонента включає якості особистості, що забезпечують ефективність діяльності в професійній сфері, а також усвідомлення соціальної

значимості й особистої відповідальності за результати своєї діяльності, необхідності її постійного вдосконалювання.

За результатами аналізу положень щодо професійної компетентності соціальних працівників і окремих її компонентів, викладених у дослідженнях С.П. Архипової, Є.М. Возмілкіної, М.М. Конигіної, Т.Б. Костевої, Т.Б. Лупиніс, О.С. Маметьєвої, Г.П. Медведевої, В.М. Раскалінос, Л.Т. Тюпті, Є.І. Холостової та ін., визначена змістовна представленість мотиваційно-ціннісного (ціннісні настанови, гуманістична спрямованість особистості, гуманістичний світогляд, емпатичні якості особистості, особистісна толерантність), операціонального (комунікативна компетентність, стресостійкість, здатність до самоорганізації та самоконтролю) і рефлексивного (рефлексивність як якість особистості, професійна рефлексія) компонентів особистісно-професійної компетентності майбутнього соціального працівника.

У **другому розділі** *«Емпіричне дослідження професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників»* обґрунтовано психодіагностичне забезпечення емпіричного дослідження, описана процедура його здійснення та представлено результати констатувального етапу дослідження, спрямованого на визначення характеристик і динаміки становлення професійних якостей особистості у майбутніх соціальних працівників в умовах професійного навчання.

У відповідності до виділених напрямків дослідження становлення професійних якостей особистості у майбутніх соціальних працівників, структурних компонентів особистісно-професійної компетентності та їх змістовного наповнення були обрані методики дослідження: власна модифікація методу репертуарних решіток Дж. Келлі (дослідження структури образу-Я професіонала майбутніх соціальних працівників); модифікований Л.М. Собчик варіант інтерперсональної діагностики Т. Лірі (дослідження характеристик актуального образу-Я професіонала студентів, його відповідності ідеальному образу соціального працівника фахівців соціальної роботи); методика оцінки комунікативних та організаторських схильностей (КОС) В.В. Синявського та Б.О. Федоришина, тест самооцінки стресостійкості С. Коухена та Г. Вилліансона, шкала соціального самоконтроля М. Снайдера, шкала емоційного відгуку А. Меграбяна в модифікації Н. Епштейна, експрес-опитувальник «Індекс толерантності» Г.У. Солдатової, О.О. Кравцової та ін., опитувальник «Диференціальний тип рефлексії» Д.О. Леонтєва, К.М. Лаптевої, Є.М. Осіна, А.Д. Саліхової (діагностика професійних якостей особистості, що представляють операційний, мотиваційно-ціннісний та рефлексивний компоненти особистісно-професійної компетентності майбутніх фахівців соціальної роботи).

Дослідження проводилося на базі ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», Класичного приватного університету і Запорізького національного технічного університету. Дослідницьку вибірку склали студенти 2-4 курсів спеціальності «Соціальна робота» загальною кількістю 216 осіб, з яких 66 студентів другого курсу, 88 студентів третього курсу, 62 студенти четвертого курсу віком від 18 до 23 років.

Відповідно до першого завдання емпіричного дослідження, отримані при роботі із студентами репертуарні решітки піддавались кореляційному і факторному аналізу, за результатами якого була визначена структура образу-Я професіонала соціальної роботи майбутніх соціальних працівників на різних етапах професійного навчання.

Структура образу-Я професіонала соціальної роботи студентів другого курсу представлена двома факторами (62,932% дисперсії). Перший фактор отримав назву «Професійний авторитет» (33,8% сумарної дисперсії). До нього увійшли такі компоненти: авторитет в професії (0,813), дбайливість (0,808), чесність у роботі (0,781), уважність до людей (0,775), товариськість (0,760), прагнення зробити кар'єру (0,738), старанність (0,719), моральність (0,714), здатність переконувати (0,709), завзятість (0,697), здатність до навчання (0,685), прагнення розвиватися (0,682), дружелюбність (0,680), організованість (0,664), краса (0,658), доброта (0,636), відповідальність (0,634), чуйність (0,616). До другого фактору, що тримав назву «Комунікативно-організаційні якості особистості» увійшли такі компоненти: комунікабельність (0,792), прагнення до навчання (0,759), витривалість (0,753), пунктуальність (0,733), знання (0,726), організованість (0,712), відвертість (0,622).

Структура образу-Я професіонала соціальної роботи, визначена по групі студентів третього курсу, представлена трьома факторами (61,337% дисперсії). До першого фактору – «Моральні якості особистості» (28,501% сумарної дисперсії) – увійшли такі показники: моральність (0,883), відповідальність (0,837), доброта (0,776), тактовність (0,727), ввічливість (0,692), принциповість (0,687), чесність (0,617). Другий фактор отримав назву «Самоконтроль особистості» (18,656% сумарної дисперсії). До нього увійшли такі компоненти: чемність (0,892), поважність (0,776), стриманість (0,731), воля (0,634), організованість (0,626), щедрість (0,605), працьовитість (0,6). Третій фактор «Емоційні якості особистості» пояснює 14,180% сумарної дисперсії. До нього увійшли такі компоненти: цікавість (0,841), ентузіазм (0,658), велелюбність (0,726), веселість (0,634), доброта (0,6).

Структура образу-Я професіонала соціальної роботи студентів четвертого курсу представлена трьома факторами (78,186% дисперсії). До першого фактору, що отримав назву факторами «Морально-інтелектуальні якості особистості», увійшли такі компоненти: тактовність (0,876), почуття обов'язку (0,858), зацікавленість (0,804), безкорисливість (0,794), інтелектуальність (0,781), толерантність (0,750), лицемірство (-0,733), повага до інших (0,601). Другий фактор отримав назву «Професійна культура особистості» (27,415% дисперсії). До нього увійшли такі компоненти: освіченість (0,861), професіоналізм (0,847), вихованість (0,833), відповідальність (0,725), культура (0,701), креативність (0,632), грамотність (0,603). До третього фактору, що отримав назву «Особистісні перешкоди успішності в соціальній роботі» (13,216% дисперсії), увійшли такі компоненти: успішність у соціальній роботі (-0,926), незалежність (0,921), природність (0,788), гнучкість (0,683).

Визначені відмінності актуального образу-Я професіонала соціальної роботи майбутніх соціальних працівників на різних етапах навчання. Так за

групою студентів другого курсу найвищі показники визначені за якостями особистості, характерними для відповідально-великодушного, власно-лідуючого і співпрацюючо-конвенційного типів професійної міжособистісної взаємодії, а найнижчий показник отриманий за якостями, що характеризують недовірливо-скептичний тип професійної міжособистісної взаємодії. Найбільш високо студенти третього і четвертого курсів оцінюють себе як професіонала за якостями особистості, що відображають власно-лідуючий тип професійної міжособистісної взаємодії.

Статистично значущі відмінності між курсами визначені за всіма типами міжособистісної взаємодії окрім власно-лідуючого, співпрацюючо-конвенційного і відповідально-великодушного. Від другого до четвертого курсу суттєво підвищуються оцінки студентами себе як професіонала за якостями особистості, що відповідають незалежно-домінуючому ($F=3,81$, $p<0,05$), прямолінійно-агресивному ($F=4,75$, $p<0,01$) і недовірливо-скептичному ($F=5,21$, $p<0,01$) типам та знижуються оцінки за якостями особистості, що відповідають покійно-сором'язливому ($F=3,15$, $p<0,05$) і залежно-слухняному ($F=4,84$, $p<0,01$) типам міжособистісної взаємодії. Певне зниження спостерігається також за показниками, що відображають оцінку майбутніми фахівцями себе як професіонала за якостями співпрацюючо-конвенційного і відповідально-великодушного типів міжособистісної взаємодії, але воно не досягає рівня статистичної значущості.

Актуальний образ-Я професіонала соціальної роботи майбутніх соціальних працівників порівнювався з ідеальним образом соціального працівника, побудованого на основі результатів обстеження за допомогою методики Т. Лірі фахівців соціальної роботи Управління соціального захисту населення декількох районів міста Маріуполя. У дослідженні приймали участь 30 фахівців із стажем соціальної роботи від 10 до 15 років.

Порівняння даних, отриманих за групами студентів і фахівців, показало відсутність статистично значущих відмінностей між актуальним образом-Я професіонала соціальної роботи студентів другого курсу та ідеальним образом професіонала соціальних працівників. Актуальний образ-Я професіонала студентів третього курсу характеризують більш високі показники за професійними якостями особистості, що обумовлюють недовірливо-скептичний і залежно-слухняний тип міжособистісної взаємодії, а також більш низькі показники за професійними якостями особистості, характерними для співпрацюючо-конвенційного типу міжособистісної взаємодії. Найбільше від образу ідеального фахівця соціальної роботи відрізняється образ-Я професіонала студентів четвертого курсу, який характеризується більш високими показниками за професійними якостями особистості, притаманними прямолінійно-агресивному, недовірливо-скептичному, залежно-слухняному типам міжособистісної взаємодії, а також більш низькими показниками за професійними якостями особистості, характерними для покійно-сором'язливого, співпрацюючо-конвенційного та відповідально-великодушного типів міжособистісної взаємодії.

Дослідження динаміки становлення професійно важливих якостей, що представляють окремі компоненти особистісно-професійної компетентності, у майбутніх соціальних працівників показало незначні зміни від другого до четвертого курсу за всіма показниками окрім толерантності, квазірефлексії та інтроспекції. Так середній показник толерантності у студентів четвертого курсу значно вищий у порівнянні із показниками студентів другого і третього курсів, а показники непродуктивних форм рефлексії демонструють зворотну динаміку: показники квазірефлексії та інтроспекції значно нижчі по групі студентів четвертого курсу в порівнянні із показниками, визначеними за групами студентів другого і третього курсів (табл. 1).

Таблиця 1

Середні показники професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників на різних етапах навчання

Якості	Показники за курсами			F
	2	3	4	
Комунікативні схильності	0,42±0,22	0,50±0,21	0,54±0,20	1,292
Організаторські схильності	0,58±0,15	0,59±0,13	0,62±0,09	0,285
Стресостійкість	17,67±5,39	17,58±4,64	16,92±3,93	0,068
Соціальний самоконтроль	11,07±3,65	11,81±3,27	10,58±2,37	0,459
Емпатія	70,47±8,36	69,12±7,66	64,00±5,66	2,585
Толерантність	80,93±8,72	82,65±7,60	93,57±7,13	4,714**
Системна рефлексія	36,21±5,67	36,06±4,93	38,00±4,98	0,275
Інтроспекція	32,29±4,12	31,65±3,70	26,67±3,23	3,986*
Квазірефлексія	31,43±3,84	31,06±5,21	27,25±3,64	3,033*

Примітка: * – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$

Професійна рефлексія як здатність особистості до співставлення власних особистісно-професійних якостей і кваліфікаційних вимог обраної професії, що відбувається в процесі навчально-професійної діяльності, розглядається в якості новоутворення студентського віку, а етап навчання у ВНЗ як сенситивний період для оволодіння засобами рефлексії та керування діяльністю (Н.А. Побірченко, Л.Г. Подоляк, В.М. Раскалінос, В.І. Юрченко, І.О. Цибулько та ін.). Наразі отримані нами результати відображають лише зниження проявів непродуктивних форм рефлексії за відсутності позитивної динаміки системної рефлексії.

Слід зазначити, що більшість майбутніх соціальних працівників на етапі професійного навчання характеризуються середнім рівнем розвитку професійних якостей особистості, які представляють рефлексивний компонент особистісно-професійної компетентності, середнім і високим рівнем розвитку професійних якостей, що представляються мотиваційно-ціннісний компонент особистісно-професійної компетентності. Серед професійних якостей, що входять до складу операціонального компоненту особистісно-професійної компетентності, середнім рівнем вираженості у більшості студентів всіх досліджуваних курсів характеризується соціальний самоконтроль. Поряд із тим у більшості студентів всіх курсів визначений незадовільний рівень

стресостійкості, низький рівень комунікативних і організаторських схильностей.

З метою визначення типологічних характеристик особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників була проведена кластеризація показників за професійними якостями особистості, що представляють її компоненти. За результатами проведеного кластерного аналізу визначено чотири групи студентів.

Студенти першої групи (48,6 % загальної вибірки) характеризуються високим рівнем емпатії і середнім рівнем толерантності, середнім рівнем вираженості системної рефлексії, квазірефлексії та інтроспекції, задовільною стресостійкістю, середнім рівнем соціального самоконтроля, низьким рівнем комунікативних і організаторських схильностей.

Студенти другої групи (25 % загальної вибірки) характеризуються найвищим поміж інших груп рівнем толерантності та емпатії, середнім рівнем вираженості системної рефлексії, квазірефлексії та інтроспекції, задовільною стресостійкістю, середнім рівнем соціального самоконтроля, високим рівнем комунікативних і організаторських схильностей.

До третьої групи (15,3 % загальної вибірки) увійшли студенти, які характеризуються високим рівнем емпатії і середнім рівнем толерантності, середнім рівнем вираженості системної рефлексії, квазірефлексії та інтроспекції, поганою стресостійкістю, найвищим поміж інших груп рівнем соціального самоконтроля, середнім рівнем організаторських схильностей і рівнем комунікативних схильностей нижче середнього.

Студенти четвертої групи (11,1 % загальної вибірки) характеризуються найвищими поміж інших груп показниками непродуктивних форм рефлексії (інтроспекції та квазірефлексії), найнижчим рівнем стресостійкості, низькими та дуже низькими показниками комунікативних і організаторських схильностей, найнижчим поміж інших груп рівнем емпатії та толерантності. Тож студенти, що увійшли до цієї групи, на момент проведення дослідження характеризуються найнижчим рівнем особистісно-професійної компетентності у сфері соціальної роботи.

Отримані на констатувальному етапі дослідження результати дають підстави для висновку щодо необхідності організації та проведення психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості у майбутніх соціальних працівників.

У третьому розділі *«Формування професійно важливих якостей особистості майбутніх соціальних працівників»* представлено програму психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників у процесі їх професійної підготовки та наведено результати перевірки її ефективності.

Програма психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників створена з урахуванням положень акмеологічного та компетентнісного підходів до професійного становлення особистості (В.Й. Бочелюк, М.Б Бригадир, А.О Деркач, І.О. Зимня, ЕФ. Зеєр, С.Д. Максименко, О.В. Киричук, Т.В. Ткач та ін.), компонентів

особистісно-професійної компетентності соціального працівника, результатів проведеного констатувального дослідження.

Метою програми є формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників під час навчання у ВНЗ.

Завданнями програми є: формування інструментальних складників готовності до професійної діяльності майбутніх соціальних працівників; розвиток інваріантних ціннісних настанов, гуманістичної спрямованості особистості, гуманістичного світосприйняття студентів спеціальності «Соціальна робота»; формування рефлексивних якостей особистості, становлення суб'єктності соціального працівника під час професійної підготовки.

У відповідності до компонентів особистісно-професійної компетентності соціального працівника програма формування професійних якостей особистості представлена трьома напрямками:

1) формування професійних якостей операціонального компоненту особистісно-професійної компетентності;

2) формування професійних якостей мотиваційно-ціннісного компоненту особистісно-професійної компетентності;

3) формування професійних якостей рефлексивного компоненту професійної компетентності.

Методами формування інструментальних складників готовності до професійної діяльності майбутніх соціальних працівників є: класичні методи навчання – якісне навчально-методичне забезпечення, розробка й апробація спецкурсів; методи інтенсивного, спеціально організованого навчання; активні методи соціально-психологічного навчання із використанням групового тренінгу, акмеологічного тренінгу (за участю ігрових технік, кейсів, групових дискусій, мозкових штурм, відеоаналізу, модерації та ін.); науково-дослідна робота студентів, що забезпечує оволодіння спеціальністю, розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей студентів-соціальних працівників у вирішенні практичних завдань.

Формами супроводу розвитку професійних якостей мотиваційно-ціннісного компоненту особистісно-професійної компетентності виступають проблемні групи, комунікативні групи, бесіди, дискусії, семінари, навчальний груповий психологічний тренінг, спрямований на формування професійного бачення світу, ідентифікацію із фахівцем майбутньої професійної діяльності, наставництво та освітній коучинг.

Методами розвитку рефлексивних якостей особистості є рефлексивні семінари, практикуми та тренінги, нарративні практики проектування та самопроектування свого життєвого професійного шляху, метод портфоліо, навчальна супервізія.

Важливим складником програми формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників є психологічний тренінг, розроблений на основі теоретичного аналізу професійно важливих якостей і особистісно-професійної компетентності соціальних працівників, з одного боку, та можливостей методів психологічного тренінгу, з іншого.

При розробці тренінгу були враховані загальні основи психологічного тренінгу, висвітлені в роботах Р. Баклі, І.Д. Беха, І.В. Вачкова, Л.М. Карамушки, В.О. Лефтерова, Г.І. Марасанова, Л.А. Петровської, К. Рудестама, К. Фопеля, Н.Ю. Хрящової, Ю.М. Швалба, а також положення концепцій активного навчання із використанням тренінгів з метою формування певних професійних якостей (С.П. Афанасьєв, І.О. Баклицький, О.О. Біла, О.І. Кульчицька, О.П. Ситніков, Л.Б. Шнейдер, Г.М. Шумська).

Метою психологічного тренінгу розвитку професійних якостей особистості соціального працівника є усвідомлення себе як професіонала, рефлексія професійно важливих якостей суб'єкта, розвиток особистісних якостей, що виявляться недостатніми, формування навичок, необхідних для роботи соціального працівника. Виходячи з даної мети, структура тренінгу представлена трьома блоками: розвитку комунікативних і організаційних якостей; розвитку емпатії; розвитку рефлексивних якостей особистості.

У першому блоці відбувається діагностика комунікативних якостей учасників тренінгу, усвідомлення закономірностей спілкування людей, розвиток основних навичок ефективного спілкування (навички впевненої поведінки, входження в контакт і виходу з нього та інші). Відпрацьовуються навички активного слухання, формулювання відкритих питань, відкритого вираження почуттів. Окреме місце займає діагностика й формування організаційних якостей учасників тренінгу. Найбільший ефект мають рольові ігри, вони дозволяють у безпосередній, емоційно привабливій формі відпрацьовувати навички спілкування, рефлексувати особисту поведінку в ситуаціях професійного спілкування. Значне місце в цьому блоці займають методи та техніки асертивного тренінгу – тренінгу впевненої поведінки.

У другому блоці за допомогою спеціальних психотехнічних і рольових ігор та технік відбувається розвиток здатності до виявлення і подальшої ідентифікації емоційних станів, уміння надавати підтримку іншій людині, розуміючи її емоційний стан, виражати співчуття, не принижуючи гідність іншого.

Третій блок спрямований на більш глибоке усвідомлення майбутніми соціальними педагогами власних особистісних якостей та професійно важливих якостей для соціального працівника, рівня їх розвитку і можливостей їх вдосконалення у себе, усвідомлення своїх професійних цілей і професійної перспективи. В структуру даного блоку включені вправи із самодіагностики, відпрацювання навичок самоаналізу, психотехнічні вправи з рефлексування, проектування й прогнозування свого життєвого та професійного шляху.

До кожного блоку тренінгу включені вправи з тренування здібностей саморегуляції: для оволодіння прийомами глибокої м'язової релаксації, формування навичок аутотренінгу, медитативні техніки, що необхідні для формування здатності самоконтролю й ефективного відпочинку, психоемоційної стійкості до стресів, необхідну в професійній діяльності соціального працівника.

Програму тренінгу формування професійно-особистісних якостей майбутніх соціальних працівників розраховано на 9 тренінгових сесій, що

проводяться щотижнево протягом навчального семестру. Тривалість кожного заняття складає 1 годину 20 хвилин (2 академічних години), що зумовлено особливостями навчального процесу у вищому навчальному закладі. У цілому програма психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників була реалізована протягом навчального року на третьому курсі навчання.

У формувальному експерименті брали участь 80 студентів третього курсу спеціальності «Соціальна робота», 40 з яких увійшли до експериментальної та 40 до контрольної групи. Оцінка ефективності програми формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників здійснювалася за допомогою використання комплексу методик, який використовувався на констатувальному етапі дослідження, за виключенням методики репертуарних решіток Дж. Келлі.

Відмінності між показниками професійних якостей особистості у досліджуваних експериментальної та контрольної груп перед впровадженням програми не досягали рівня статистичної значущості.

За результатами психодіагностичних вимірювань в експериментальній групі до та після реалізації програми встановлене суттєве підвищення середніх показників комунікативних і організаторських схильностей, емпатії, системної рефлексії, зниження показників непродуктивних форм рефлексії (інтроспекції та квазірефлексії) (табл. 2).

Таблиця 2

Середні показники професійних якостей особистості у студентів спеціальності «Соціальна робота» експериментальної групи (констатувальний і контрольний зрізи)

Якості	Значення показників		t
	констатувальний зріз	контрольний зріз	
Комунікативні здібності	0,49±0,18	0,692±0,11	4,278***
Організаторські здібності	0,59±0,15	0,731±0,18	2,91**
Стресостійкість	18,14±4,35	17,71±3,12	0,861
Соціальний самоконтроль	11,71±3,16	11,57±2,63	0,167
Емпатія	67,88±7,54	76,5±5,11	2,687*
Толерантність	81,88±6,74	81,75±5,43	0,314
Системна рефлексія	36,5±4,86	42,5±4,32	2,599*
Інтроспекція	30,93±3,85	21,75±2,86	3,195**
Квазірефлексія	30,75±6,12	22,11±3,19	3,047**

Примітка: * – $p < 0,05$, ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,01$

Визначені відмінності між показниками актуального образу-Я професіонала соціальної роботи, отриманими по експериментальній групі на констатувальному та контрольному етапах дослідження, а саме: суттєво знизилася показники за якостями особистості, що обумовлюють прямолінійно-агресивний і недовірливо-скептичний типи міжособистісної взаємодії; підвищилися показники за якостями особистості, що обумовлюють співпрацюючо-конвенційний і відповідально-великодушний типи

міжособистісної взаємодії (табл. 3), що в цілому наблизило актуальний образ-Я професіонала соціальної роботи студентів експериментальної групи до ідеального образу професіонала соціальних працівників зі значним професійним досвідом.

Таблиця 3

Середні показники актуального образу-Я професіонала соціальної роботи у студентів експериментальної групи (констатувальний і контрольний зрізи)

Показники	Значення показників		t
	констатувальний зріз	контрольний зріз	
I. Власно-лідуючий	7,5±1,48	7,38±1,28	,552
II. Незалежно-домінуючий	5,48±1,76	5,63±1,52	,470
III. Прямолінійно-агресивний	4,82±1,32	3,25±1,11	3,152**
IV. Недовірливо-скептичний	4,18±1,38	2,13±0,49	5,373***
V. Покірно-сором'язливий	5,75±1,95	5,63±0,87	0,357
VI. Залежно-слухняний	4,63±1,87	4,88±1,13	0,798
VII. Співпрацюючо-конвенційний	5,86±1,94	7,51±1,03	3,36**
VIII. Відповідально-великодушний	5,38±1,46	7,25±1,12	3,733***

Примітка: ** – $p < 0,01$, *** – $p < 0,01$.

Відмінності у показниках професійних якостей особистості та актуального образу-Я професіонала соціальної роботи у студентів контрольної групи, отриманих на констатувальному і контрольному етапах дослідження, не досягають рівня статистичної значущості.

Визначені відмінності між показниками професійних якостей особистості та актуального образу-Я професіонала соціальної роботи студентів експериментальної та контрольної груп на контрольному етапі дослідження підтвердили ефективність програми психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників щодо розвитку комунікативних і організаторських схильностей, емпатії, системної рефлексії при зниженні інтенсивності прояву непродуктивних форм рефлексії, а також наближення характеристик актуального образу-Я професіонала соціальної роботи студентів до ідеального образу професіонала досвідчених соціальних працівників.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено теоретичне обґрунтування і нове розв'язання актуального наукового завдання, що виявляється у визначенні психологічних особливостей формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників в процесі професійного навчання. Отримані в ході дослідження результати дали підстави для таких висновків:

1. Професійне становлення фахівця – це складний багатовекторний процес, що триває протягом всього професійного життєвого шляху особистості, але центральним чутливим етапом професійного становлення фахівця є етап професійного навчання в умовах освітнього середовища вищої школи. Специфіка професійної діяльності соціальних працівників і процесу

професійної підготовки стає підґрунтям та вихідною умовою для формування особистості майбутніх фахівців соціальної роботи.

Аналіз сучасних наукових досліджень дозволив встановити професійно важливі якості особистості соціального працівника, які детермінують здатність до професійної діяльності, ефективність та успішність її освоєння, можливість ефективного виконання завдань та функцій майбутньої професії. Виходячи з уявлень щодо фундаментальної ролі професійної самосвідомості, продуктом якої виступає професійна Я-концепція, в процесах професійного розвитку особистості, її професіоналізації, визначені напрямки дослідження становлення і формування професійно важливих якостей особистості майбутніх соціальних працівників.

2. Визначені зміни структури образу-Я професіонала соціальної роботи майбутніх соціальних працівників в процесі професійної підготовки. Структура образу-Я професіонала соціальної роботи студентів другого курсу представлена факторами «Професійний авторитет» і «Комунікативно-організаційні якості особистості». Структура образу-Я професіонала соціальної роботи студентів третього курсу – факторами «Моральні якості особистості», «Самоконтроль особистості», «Емоційні якості особистості». Структура образу-Я професіонала соціальної роботи студентів четвертого курсу – факторами «Морально-інтелектуальні якості особистості», «Професійна культура особистості», «Особистісні перешкоди успішності в соціальній роботі».

3. Порівняння актуального образу-Я професіонала студентів з ідеальним образом професіонала досвідчених соціальних працівників показало, що образ-Я професіонала студентів з часом навчання у вищому навчальному закладі стає менш ідеалізованим. Найбільше від образу ідеального фахівця соціальної роботи відрізняється образ-Я професіонала студентів четвертого курсу, який характеризується більш високими показниками за якостями особистості, притаманними прямолінійно-агресивному, недовірливо-скептичному, залежно-слухняному типам міжособистісної взаємодії, а також більш низькими показниками за якостями особистості, характерними для покірносором'язливого, співпрацюючо-конвенційного та відповідально-великодушного типів міжособистісної взаємодії. Оскільки актуальний образ-Я професіонала студентів другого курсу виявився максимально наближеним до ідеального образу професіонала досвідчених соціальних працівників, означені тенденції цілком відображають динаміку актуального образу-Я професіонала майбутніх соціальних працівників від другого до четвертого курсу навчання.

4. Динаміка становлення професійно важливих якостей, що представляють операціональний, мотиваційно-ціннісний і рефлексивний компоненти особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників, характеризується підвищенням рівня толерантності і зниженням проявів непродуктивних форм рефлексії (квазірефлексії та інтроспекції) від другого до четвертого курсу навчання. За іншими професійними якостями особистості зміни виявилися незначними. Отже, традиційне професійне навчання не забезпечує у повній мірі формування професійних якостей особистості майбутнього соціального працівника.

5. Визначені групи майбутніх соціальних працівників із різними типологічними характеристиками особистісно-професійної компетентності, що дозволило виявити оптимальний і три проблемні варіанти становлення особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників. Оптимальний варіант представлений таким сполученням професійних якостей особистості: найвищим рівнем толерантності та емпатії, високим рівнем комунікативно-організаторських схильностей, середнім рівнем вираженості інших професійних якостей особистості, що представляють операціональний і рефлексивний компоненти особистісно-професійної компетентності. Він притаманний двадцяти п'яти відсоткам майбутніх соціальних працівників. Проблемні варіанти представлені такими сполученнями професійних якостей особистості: високим рівнем емпатії і низьким рівнем комунікативно-організаторських схильностей; високим рівнем емпатії, низькою стресостійкістю, найвищим рівнем соціального самоконтроля і рівнем комунікативних схильностей нижче середнього; найнижчим рівнем емпатії, толерантності, стресостійкості, низькими та дуже низькими показниками комунікативно-організаторських схильностей, найвищими показниками непродуктивних форм рефлексії (інтроспекції та квазірефлексії).

6. Запропонована програма психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості у майбутніх соціальних працівників, представлена трьома напрямками: формування професійних якостей операціонального компоненту особистісно-професійної компетентності; формування професійних якостей мотиваційно-ціннісного компоненту особистісно-професійної компетентності; формування професійних якостей рефлексивного компоненту професійної компетентності. До структури програми включений психологічний тренінг, представлений трьома блоками: розвитку комунікативних і організаційних якостей; розвитку емпатії; розвитку рефлексивних якостей особистості. Перевірка ефективності запропонованої програми показала наявність позитивних зрушень у показниках комунікативних і організаторських схильностей, емпатії, системної рефлексії при зменшенні прояву непродуктивних форм рефлексії, а також наближення характеристик актуального образу-Я професіонала соціальної роботи студентів до ідеального образу професіонала соціальних працівників зі значним професійним досвідом.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування професійних якостей особистості у майбутніх соціальних працівників. Воно може бути продовжене в напрямку вивчення динаміки інших змістовних складових компонентів особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників і шляхів на засобів їх формування в період професійного навчання.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях з психології

1. Лапіна М.Д. Психолого-педагогічні особливості професійного навчання соціальних працівників / М.Д. Лапіна // Психологія особистості : наук.

теорет.-методолог. і приклад. журн. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2015. – № 1 (6). – С. 232-241.

2. Лапіна М.Д. Психологічна характеристика професійних якостей особистості соціальних працівників / М.Д. Лапіна // Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України : Психологія розвитку дитини в умовах дошкільної та початкової освіти. – Харків : КЦ ФОП Іванової М.А., 2016. – Том XIII – Випуск I. – С. 48 – 61.

3. Лапіна М.Д. Психологічні особливості професіоналізації особистості соціального працівника під час професійної підготовки / М.Д. Лапіна // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» : Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К. : Гнозис, 2016. – Том I (17). – Додаток 3 до вип. 36 – С. 166-173.

4. Лапіна М.Д. Аналіз ефективності психологічного тренінгу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників / М.Д. Лапіна // Наукові записки. Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія» – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. – Вип. 5. – С. 84-93.

Статті у фахових виданнях, включених до наукометричних баз

5. Лапіна М.Д. Використання методу репертуарних решіток в дослідженні професійних якостей особистості фахівців соціальної роботи / М.Д. Лапіна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон: ХДУ, 2017. – № 1. – С. 84-93.

6. Лапіна М.Д. Динаміка розвитку особистісної компетентності соціальних працівників в умовах профільної освіти / М.Д. Лапіна // Психологічні перспективи. – Луцьк: Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2017. – вип.30. – С. 113-123.

Статті у виданнях, включених до наукометричних баз

7. Лапіна М.Д. Психологічний тренінг формування професійно важливих якостей особистості майбутніх соціальних працівників / М.Д. Лапіна // Молодий вчений : наук. журн. – Херсон : Гельветика, 2017. - № 5 (45) – с. 218-223.

Публікації в інших виданнях

8. Лапина М.Д. Деятельность Г.И. Челпанова как модель формирования профессиональных компетенций специалистов / М.Д. Лапина // Философско-психологические Челпановские чтения: сборник научных трудов III Международной научно-практической конференции, Мариуполь, 16 мая 2014 г. – Мариуполь: ГВУЗ «ПГТУ», 2014. – 198 с.

9. Лапина М.Д. Психологические аспекты формирования профессиональных ценностей социальной работы / М.Д. Лапина // Университетская наука – 2014 : тезисы докл. Международной научно-техн. конф. ПГТУ, Мариуполь, 19-21 мая 2014 г. – Мариуполь : ДВНЗ «ПГТУ», 2014. – Т. IV. – С. 154.

10. Лапина М.Д. Реализация компетентностного подхода в профессиональной подготовке социальных работников / М.Д. Лапина // Эффективность реализации государственной молодежной политики: опыт регионов и перспективы развития : сб. ст. IV Междунар. науч.-практ. конф, Чита, 24-25 апреля 2014 г. / отв. ред. А.А. Русанова ; Забайкал. гос.ун-т - Чита: Изд-во ЗабГУ, 2014. - С. 48-51.

11. Лапина М.Д. Психолого-педагогические методы профессионального обучения социальных работников / М.Д. Лапина // Университетская наука – 2015. Социальная работа. Социология : сб.ст. XI Международной науч.-практ. конф, Мариуполь, 19-20 мая 2015 г. / отв. ред В.В. Харabet. – Мариуполь: ГВУЗ «ПГТУ», 2015. – С. 51-56.

12. Лапина М.Д. Психологические аспекты профессионального обучения специалистов гуманитарных профессий / М.Д. Лапина // Университетская наука – 2015 : тезисы докл. Международной научно-техн. конф. ПГТУ, Мариуполь, 19 - 20 мая 2015 г. – Мариуполь : ГВУЗ «ПДТУ», 2015. – Т.Ш. - С.121-122.

13. Лапіна М.Д. Навчальна супервізія як метод професійної підготовки фахівців соціальної роботи / М.Д. Лапіна // Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т., 2016. - № 2. - С. 89-93.

14. Харabet В.В. Андрагогические технологии социальной работы в области совершенствования профессионализма специалистов / В.В. Харabet, М.Д. Лапина // Образовательное пространство в контексте социокультурной среды : материалы XVI Всероссийской научно-методической конференции (с международным участием), Барнаул, 7 апреля 2016 г. / ред. Р.А. Трофимов ; Алт. гос. ин-т культуры. – Барнаул : Изд-во Алт. гос. ин-та культуры, 2016. – С. 250-256.

15. Лапіна М.Д. Професійна підготовка соціальних працівників з соціального захисту внутрішньо переміщених осіб / М.Д. Лапіна // Университетская наука – 2016. Социальная работа. Социология : сб.ст. XII Международной науч.-практ. конф., Мариуполь, 18-22 мая 2016 г. / отв. ред В.В. Харabet – Мариуполь: ГВУЗ «ПГТУ», 2016. – С. 121-126.

16. Лапіна М.Д. Особенности профессиональной компетентности специалистов социальной работы // Университетская наука – 2016: тезисы докл. Международной научно-техн. конф. ПГТУ, Мариуполь, 19 – 21 мая 2016 г. – Мариуполь : ГВУЗ «ПДТУ», 2016. – Т.Ш. - С. 98.

17. Лапіна М.Д. Методи соціально-психологічного тренінгу в підготовці фахівців професій з підвищеною соціальною відповідальністю / М.Д. Лапіна // Національна поліція Донеччини: проблеми становлення та стратегія розвитку – 2016 : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф., Маріуполь, 21 жовтня 2016 р. / ДВНЗ «ПДТУ» ; Головне упр. Нац. поліції в Донецькій області ; Донецькій юридичний ін-т. – Маріуполь : ПДТУ, 2016. – С. 91-93.

18. Лапіна М.Д. До питання про моделювання особистості соціального працівника / М.Д. Лапіна // Сучасна психологічна наука: перспективи та розвиток : зб. тез II Всеукраїнської науково-практичної конференції,

Запоріжжя, 23 квітня 2017 р. / за ред. В.М. Огаренка. – Запоріжжя : КПУ, 2017. – С. 85-87.

19. Лапіна М.Д. Методи соціально-психологічної діагностики особистісних якостей фахівців соціальної роботи / М.Д. Лапіна // Университетская наука – 2017. Социальная работа. Социология : сб.ст. XIII Международной научно-практ. конф, Мариуполь, 18-19 мая 2017 г. / отв. ред В.В. Харабет – Мариуполь: ГВУЗ «ПГТУ», 2017. – с. 100-105.

20. Лапіна М.Д. Проблема дослідження професійно важливих якостей особистості соціальних працівників / М.Д. Лапіна // Университетская наука – 2017 : тезисы докл. Международной научно-техн. конф. ПГТУ, Мариуполь, 18 - 19 мая 2017 г. – Мариуполь : ГВУЗ «ПДТУ», 2017. – Т.3. - С.85-86.

21. Лапіна М.Д. Діагностика особистісної компетентності фахівців соціальної роботи: комплекс методик / М.Д. Лапіна // Науково-методологічні та соціальні аспекти психології: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, Запоріжжя, 25-26 серпня 2017 р. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2017. – С. 33-38.

22. Лапіна М.Д. Психологічна модель професійних якостей особистості соціального працівника / М.Д. Лапіна // Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти) : зб. тез наук. робіт Міжнародної наук.-практ. конф., Львів, 22-23 вересня 2017 р. – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. – с. 30-33.

АНОТАЦІЯ

Лапіна М. Д. Психологічні особливості формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. – Харків, 2018.

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі формування професійних якостей особистості фахівців соціальної роботи під час професійної підготовки. У роботі узагальнені і систематизовані наукові підходи і напрямки дослідження професійного становлення особистості майбутніх соціальних працівників. За результатами емпіричного дослідження визначені зміни структури і характеристик образу-Я професіонала майбутніх соціальних працівників, динаміка професійних якостей особистості, що представляють компоненти особистісно-професійної компетентності, у студентів від другого до четвертого курсу навчання. Виявлені оптимальний і три проблемні варіанти становлення особистісно-професійної компетентності майбутніх соціальних працівників.

У дисертації наведено структуру і зміст програми психолого-педагогічного супроводу формування професійних якостей особистості майбутніх соціальних працівників. Доведена ефективність даної програми щодо розвитку комунікативних і організаторських схильностей, емпатії, рефлексивності, а також наближення характеристик актуального образу-Я

професіонала соціальної роботи студентів до ідеального образу професіонала досвідчених соціальних працівників.

Ключові слова: формування професійних якостей особистості, майбутній соціальний працівник, образ-Я професіонала соціальної роботи, особистісно-професійна компетентність.

АННОТАЦІЯ

Латина М. Д. Психологические особенности формирования профессиональных качеств личности будущих социальных работников. Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды. – Харьков, 2018.

В диссертационной работе осуществлено обобщение и систематизация научных подходов и направлений исследования профессионального становления личности будущих социальных работников. Определены изменения структуры образа-Я профессионала будущих социальных работников в процессе профессиональной подготовки.

При сравнении актуального образа-Я профессионала студентов с идеальным образом профессионала опытных социальных работников выявлено, что образ-Я профессионала студентов со временем обучения в высшем учебном заведении становится менее идеализированным. В наибольшей степени от образа идеального специалиста социальной работы отличается образ-Я профессионала студентов четвертого курса, который характеризуется более высокими показателями качеств личности, присущих прямолинейно-агрессивному, недоверчиво-скептическому, зависимо-послушному типам межличностного взаимодействия, а также более низкими показателями качеств личности, характерных для покорно-застенчивого, сотрудничающему-конвенционному и ответственно-великодушного типам межличностного взаимодействия.

Выявлено, что динамика становления профессионально важных качеств, представляющих операциональный, мотивационно-ценностный и рефлексивный компоненты личностно-профессиональной компетентности будущих социальных работников, характеризуется повышением уровня толерантности и снижением проявлений непродуктивных форм рефлексии (квазирефлексии и интроспекции) от второго к четвертому курсу обучения.

Определены группы будущих социальных работников с разными типологическими характеристиками личностно-профессиональной компетентности, что позволило выявить оптимальный и три проблемных варианта становления личностно-профессиональной компетентности будущих социальных работников. Оптимальный вариант представлен таким сочетанием профессиональных качеств личности: наивысшим уровнем толерантности и эмпатии, высоким уровнем коммуникативно-организаторских склонностей, средним уровнем выраженности других профессиональных качеств личности, которые представляют операциональный и рефлексивный компоненты

лично-профессиональной компетентности. Проблемные варианты представлены такими сочетаниями профессиональных качеств личности: высоким уровнем эмпатии и низким уровнем коммуникативно-организаторских склонностей; высоким уровнем эмпатии, плохой стрессоустойчивостью, наивысшим уровнем социального самоконтроля и уровнем коммуникативных склонностей ниже среднего; наиболее низким уровнем эмпатии, толерантности и стрессоустойчивости, низкими и очень низкими показателями коммуникативно-организаторских склонностей, наивысшими показателями непродуктивных форм рефлексии.

В диссертации приведена структура и содержание программы психолого-педагогического сопровождения формирования профессиональных качеств личности будущих социальных работников. Доказана эффективность данной программы относительно развития коммуникативно-организаторских склонностей, эмпатии, рефлексивности, а также приближения характеристик актуального образа-Я профессионала социальной работы студентов к идеальному образу профессионала опытных социальных работников.

Ключевые слова: формирование профессиональных качеств личности, будущий социальный работник, образ-Я профессионала социальной работы, лично-профессиональная компетентность.

SUMMARY

Lapina M.D. The psychological features of the formation of future social workers' professional qualities of the personality. Qualifying scientific thesis, on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of psychological sciences (doctor of philosophy) in specialty 19.00.07 «Pedagogical and age psychology». – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. – Kharkiv, 2018.

The given thesis research is devoted to the problem of formation of professional qualities of personality of social work specialists during professional training. The work generalizes and systematizes scientific approaches and lines of research of professional formation of future social workers' personality. According to the empirical research, the changes in structure and characteristics of self-image of a professional of future social workers have been defined as well as dynamics of personality's professional qualities that are the components of personal and professional competence of the 2nd and 4th year students. The optimal and three problematic options of formation of personal and professional competence of future social workers have been discovered.

The thesis research outlines the structure and content of the program of psycho-pedagogical follow-up of formation of professional qualities of future social workers' personality. The effectiveness of the given program as for the development of communicative and organizational inclinations, empathy, and reflexivity has been proved as well as approach of characteristics of the actual self-image of social work professional to the ideal image of a professional of the experienced social workers.

Keywords: formation of professional qualities of personality, future social worker, self-image of social work professional, personal and professional competence.